

Een methodologie van morele bewogenheid

Over de dynamiek van pathos, logos, mythos en ethos in begeleidingskundig handelsonderzoek

Heidi Muijen en Michiel de Ronde

De auteurs zijn beide betrokken bij de masteropleiding Begeleidingskunde aan de Hogeschool Rotterdam en de Hogeschool Arnhem en Nijmegen.

Michiel de Ronde (ronma@hr.nl) is sinds 2016 lector Begeleidingskunde
Heidi Muijen (info@thymia.nl) verzorgt als gastdocent sinds 2006 lessen Ethiek en levenskunst en onderzoeksbegeleiding.

Dit artikel is verschenen in Waardenwerk, nr. 81, zomer 2020, p. 113 – 128.

Motto:

'De ware gemeenschap ontstaat (...) door deze twee dingen: allen dienen in een levende wederzijdse relatie tot een levend midden te staan, en allen dienen in een levende wederzijdse relatie onderling te staan. (...) In ziekelijke tijden echter wordt de Het-wereld niet meer door de toestromende Jij-wereld als door levende stromen doorsneden en bevrucht: — afgesplitst en stremmend heerst de Het-wereld als een reusachtig moerasfantoom over de mens.' (Buber, 2003, p. 53, 64.)

Inleiding: methodische wegwijzers via het moeras van emoties

Professionals zoals artsen, sociaal werkers, docenten, rechters, politieagenten en hulpverleners in de (geestelijke) gezondheidszorg moeten voortdurend inschattingen maken van de situatie waarin zij handelen. Dit vraagt een reflectieve en onderzoekende houding. De onderlinge samenwerking binnen de organisatorische verbanden waarin deze professionals hun werk verrichten, vereist eveneens een bereidheid tot leren en een vermogen om onderzoekend naar de onderlinge betrekkingen te kijken, met alle taaiheid en weerbaarheid die zich daarin voordoen. De kwaliteit van het werk wordt immers in belangrijke mate bepaald door de kwaliteit van de samenwer-

king. Ten derde vraagt in toenemende mate ook de organisatie zelf onderzoekende aandacht. Steeds meer wordt van de genoemde professionals verwacht dat zij meedenken met vragen rond de inrichting van de organisatie, opdat deze (in het licht van het te leveren werk) adequaat afgestemd blijft op de bewegende context. Het vakgebied van de begeleidingskunde heeft zich ontwikkeld als de discipline die professionals zowel individueel als collectief begeleidt in die reflectieve en onderzoekende activiteit, opdat er daadwerkelijk van ervaringen geleerd wordt (De Ronde, 2016). Vormen van handelsonderzoek bieden daarvoor een geschikte grondslag.

In deze bijdrage bespreken wij hoe emoties zoals woede, vreugde, verdriet en angst in de me-

thodologie voor dit participatieve onderzoek en voor het begeleiden daarvan in trajecten van team- en organisatieontwikkeling een betekenisvolle plaats kunnen krijgen. Traditioneel worden emotionele binding met het onderwerp en andere vormen van persoonlijke betrokkenheid op het vraagstuk beschouwd als een valkuil voor onderzoek: professioneel handelen en onderzoek naar (de organisatie van) dat handelen dient gebaseerd te zijn op verifieerbare kennis en navolgbare methodieken. Het traditionele discours van onderzoek naar professionele praktijken is erop gericht het moeras van emoties te vermijden dan wel de moerasdampen als 'bias' zoveel mogelijk weg te filteren. Hier maken wij een omgekeerde beweging en schetsen een participatieve methodologie van morele bewogenheid waarbij de koersbepaling verloopt via het sensitief zijn voor de emoties van participanten die als mede-onderzoekers al onderzoekend vormgeven aan hun professioneel handelen en hun onderlinge samenwerking daarbij.

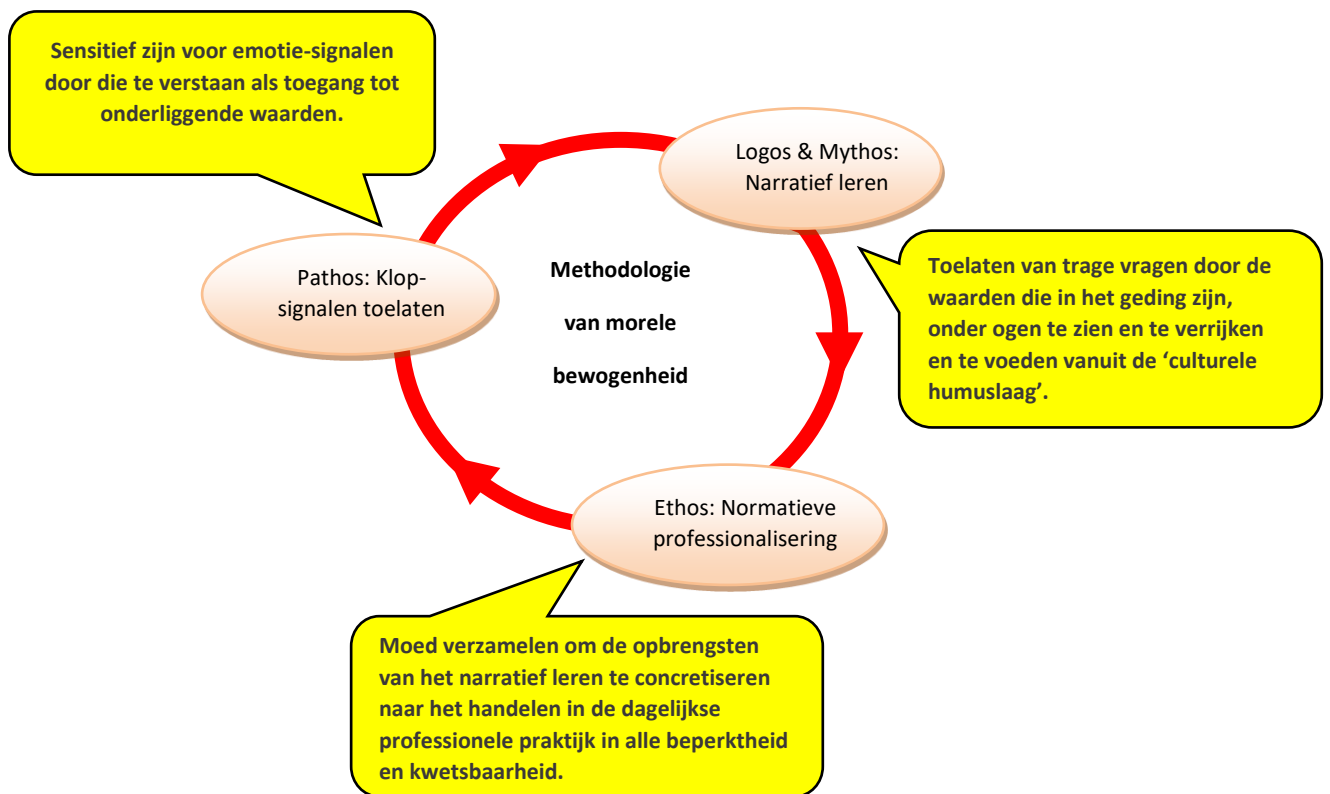
De in dit artikel voorgestelde beweging van 'pathos' - 'mythos' - 'logos' - 'ethos' geeft, als dynamiek die aan de basis staat van individuele en collectieve leerprocessen (Muijen & Brohm, 2017; 2018), een bruikbaar handvat voor een 'mixed methods' aanpak bij het onderzoekend handelen. Op meer fundamenteel niveau biedt zij ook een zienswijze, namelijk een omkering in het denkbeeld over de gangbare splitsing tussen de persoonlijke waarden en levensoriëntatie enerzijds en de professionele en wetenschappelijke waarden anderzijds. Het bewaken van die grens en afschermen van het persoonlijke zou de professionaliteit kenmerken. In het beeld echter van Martin Buber (1923), 'de filosoof van de relatie', vormen persoonlijke betrokkenheid en wederkerigheid juist niet het gevaarlijke moeras van emoties, waar je je als professional beter verre van kunt houden. Zij bevatten vruchtbare levenssappen (van een 'toestromende jij-wereld'), terwijl de giftige dampen uit het moeras veeleer voortkomen uit de anonimiserende protocollen en de-humaniserende organisatiesystemen. Wie kent niet de stroperige en vastzettende werking daarvan? In dit artikel zoeken wij daarom naar manieren

om een receptiviteit te ontwikkelen voor onze emotionele betrokkenheid in de (professionele) situatie. We doen dat vanuit de veronderstelling dat daardoor betekenisvolle samenhangen zullen oplichten die helpen de 'Het-wereld' in het professionele domein en zijn organisatorische contexten, te voeden vanuit een wereld van de relatie.

Bubers citaat geeft een belangrijke interpretatiesleutel voor de vraag hoe persoonlijke en waarden-gerelateerde, en dus emotie-gevulde, betrekkingen de koers kunnen bepalen in een handelingsonderzoek van professionals rond hun praktijken en de organisatie daarvan. Bezien vanuit Buber bestaat die sleutel uit de vraag naar 'een levende wederzijdse relatie', onderling èn een levende relatie tot 'een levend midden'!

Opvallend in Bubers uitleg van het belang van wederkerigheid in het citaat is dat hij steeds het woord 'levend' benadrukt. Als we zijn inzicht als een methodische richtlijn opvatten, dan wordt er van onderzoekende professionals een sensitiviteit gevraagd voor 'klopsignalen', om daarnaar te luisteren als betekenisvol bronmateriaal voor narratieve leerprocessen (Kuneman, 2005) ten behoeve van moedig handelen. Een levende wederkerige relatie en de betrokkenheid op een levend midden vereist het vermogen open te staan voor emotionele onderstromen en in te zoomen op het emotionele appèl dat uitgaat van een situatie, van de onderlinge bejegening en van datgene wat zich onderhuids afspeelt in een organisatiecontext. Tevens veronderstelt het de bereidheid om zichzelf in dat alles op het spel te zetten: geen objectiverend waarnemer te blijven, maar het eigen aandeel onder ogen te zien en de oproep tot handelen toe te laten.

Schematisch, al te schematisch voorgesteld, laat de oproep van Buber zich lezen als een samenspel van pathos (oprecht open staan voor klopsignalen), logos en mythos (de bereidheid om die aanjager te laten zijn van narratieve vormen van leren) en ethos (het verzamelen van de moed om vervolgens het goede te doen, werk dat deugt en deugd doet).

Hieronder zullen wij deze methodologische weg nader toelichten in de volgende paragrafen bij wijze van etappen op een onderzoekende reis, die zich telkens opnieuw herhaalt: We starten bij pathos als het luisteren naar klopsignalen door daarvan een kwartet van voorbeelden te beschrijven. Het sensitief zijn voor klopsignalen ofwel het werken met (de dynamiek tussen) de basisemoties woede, angst, vreugde en verdriet, lichten wij in deze paragraaf toe aan de hand van casuïstiek waaruit blijkt hoe pathos de aanjager kan zijn voor een methodologie van morele beweging.

In de volgende etappe wordt Pathos in samenspel gebracht met logos, ethos en mythos, door het onderzoeken van die morele beweging voor te stellen als een vorm van narratief leren. In reflectie op de gegeven voorbeelden vatten wij een aantal principes samen waarop deze methodologie is gefundeerd. Allereerst gaat het dan om het uitgangspunt dat emoties een bron van kennis (logos) vormen. Dat vraagt vervolgens de kunst van 'amor complexitatis' ofwel het omarmen van complexiteit. Deze omarming verloopt niet rechtlijnig doch via de verbeeldingskracht luisterend naar voe-

dende verhalen (mythos). Zij verlangt van de onderzoekers een liefdevol en moedig openstaan door lankmoedigheid emotie-signalen toe te laten en de betekenis ervan te onderzoeken als trage vragen. Zij vergt tevens een kloekmoedigheid, de bereidheid tot moedig handelen, teneinde de opbrengsten van het narratief leren te concretiseren in professionele praktijken. De oogst die de hier beschreven dynamiek tussen pathos, logos, mythos en ethos oplevert, lijkt, gespiegeld in de casuïstiek, bij te dragen aan leerprocessen van normatieve professionalisering.

In de derde etappe van de methodologie van morele beweging wordt, gevoed en gericht vanuit de grondstemmingen van vreugde, verdriet, vrees en verontwaardiging, deze moed tot handelen verder uitgewerkt. We schetsen de samenhang tussen de vier basisemoties en vier verschijningsvormen van moedigheid in een overzicht en laten daarbij zien hoe die verschijningsvormen van morele beweging kunnen dienen als aanzetten tot handelen en hoe zij bij kunnen dragen aan 'het goede leven'. De methodologie die wij aldus uitwerken blijkt daarmee een visualisatie van de Aristotelische

kunst 'het juiste midden' te treffen van de gevraagde moed.

Pathos – het luisteren naar klopsignalen: een kwartet van voorbeelden

Pathos is afkomstig uit het Oudgrieks en is nog hoorbaar in woorden als em-pathie, sym-pathie en com-passie. Het latijnse equivalent e-motie betekent letterlijk 'bewogenheid'. In dit artikel zoeken we in de pathos de 'morele bewogenheid' door de vraag te stellen of en hoe wij emoties als belangrijke boodschappers kunnen beschouwen, in plaats van stoorzenders van professionele samenwerking en onderzoek. Daarbij plaatsen we de betekenis van emoties in het licht van de filosofische levenskunst, ofwel de kunst betekenis te geven aan het leven, aan 'wat zich voordoet en aandient'. We vragen ons af hoe het aandacht hebben voor onze emotionele reacties kan dienen als voeding voor collectieve leerprocessen en richtinggevend kan zijn voor het vormgeven van 'het goede leven' in leer- en werkgemeenschappen. Hoe zouden we genoemde basisemoties woede, angst, vreugde en verdriet, met inbegrip van het veelkleurige spectrum van gemoedsstemmingen daartussen (Frijda, 1988), als richtingwijzers kunnen gebruiken in het bepalen van een koers naar 'het goede leven' in professionele organisaties? Bij het onderzoeken van deze vragen houden we er rekening mee dat de stemmingen in het gemoed veelal vermengd met (impliciete) oordelen over zowel zichzelf als anderen, zoals duidelijk is bij de complexere gevoelens van 'schuld' en 'schaamte'. Het is daarom de opgave voor de onderzoeker trage vragen (Kunneman, 2017) te stellen, die de complexiteit helpen te erkennen en te ontrafelen. Deze vragen zullen niet alleen gericht zijn op 'buiten' maar tevens ook gaan over 'binnen'. De onderzoeker gaat daarin voor door de vragen ook aan zichzelf te stellen, als een 'dia-logos' tussen stemmen in het theater van de ziel. Het inzicht dat uit deze innerlijke dialoog opborrelt, kan des te vrijmoediger stem krijgen, naarmate het niet in een dominant discours, maar op vleugels van de verbeelding (mythos) vorm krijgt door middel van metaforen en verhalen.

Wanneer medewerkers zich in een organisatie niet vrij voelen ongenoegens te uiten, ontstaat er veelal een moeras van onderdrukte emoties waar de oorspronkelijke drijfveer voor het werk in kan wegzinken en verstikken en om kan slaan in een vorm van lijden aan vervreemding. Als begeleidingskundig onderzoeker is het de kunst om samen met betrokken professionals als medeonderzoekers de voelsprietten naar twee kanten toe open te houden. Enerzijds is het de opgave om in een context van overheersende negatieve emoties, kleine vonkjes van vreugde op te vangen, en bijvoorbeeld in emoties van boosheid en verbittering ook het onderliggende verlangen en de (teleurgestelde) liefde voor het werk te verstaan. Een dergelijke sensitiviteit voor de zwakke stem van de vreugde en het verlangen, als de keerzijde van de moeite en frustratie, kan bij de participanten tot een levende ervaring en motiverende kracht worden, waardoor deze vonkjes van levensvreugde aanstekelijk gaan werken en er een bedding ontstaat voor een uit het moeras 'toestromende Jij-wereld'. Dan kan de plek der moeite kantelen in een plek der vreugde (Kunneman, 2017). De begeleidingskundige zoekt daartoe bij zichzelf en met anderen actief naar de stemming die de vreugde raakt, zonder dat overigens te forceren en zonder de keerzijde ervan te ontkennen. Anderzijds heeft de begeleidingskundige de voelsprietten ook open te houden voor de melancholieke onderstroom die aanwezig is bij de professionals met wie z/hij werkt. In het begeleiden van het gezamenlijk onderzoeken van de 'passie' gaat het niet alleen om de motiverende kracht die de werkers draagt en drijft, maar ook om een ontvankelijkheid voor ervaringen van onvolkomenheid, het toestaan van het gevoel te kort te schieten en het besef van het gemis van iets wat onbereikbaar is. Welke diepe inzichten zou de onderstroom van de melancholie kunnen bevatten, die aanleiding geven tot betekenisvol handelen en tot een gezamenlijke doorleefde betrekking op een 'levend midden'?

Situatiebeschrijving 1: tussen vermoeidheid en verontwaardiging vonkt enthousiasme

Er hangt een ietwat zware en mismoedige sfeer in de ruimte. We zijn bij elkaar als samengestelde groep van onderzoekers en verande-

raars met de opdracht om binnen een grote hogeschool te werken aan verbetering van het 'studiesucces'. Door de hele hogeschool heen met haar 40.000 studenten behalen slechts drie op de tien studenten de eindstreep binnen vijf jaar. De overige zeven vallen uit of lopen sterke vertraging op (en vallen niet zelden dan alsnog uit). Duizend factoren zijn aan te wijzen als meebepalende oorzaken in dit complexe vraagstuk. Waar te beginnen? Hoe een beetje overzicht te ontwikkelen? Hoe te voorkomen dat we zelf verzeild raken in iets wat al te vaak gebeurt, namelijk kortstondige inzet van goede bedoelingen met enthousiaste maar niet beklijvende initiatieven? Hoe zorgen we ervoor dat we zelf niet verdrinken in de enormiteit van de vraag en ons niet vastdraaien in de even grote enormiteit van de bureaucratie van deze instelling? We moeten bekennen dat we het niet weten.

Er is een moment van stagnatie voelbaar. Welke activiteit moeten we ondernemen? Wat is de richting? We zwijgen, kijken ietwat strak voor ons uit; gezucht is hoorbaar. Vanuit deze stilte neemt één persoon het woord. 'Wat ik zou willen,' zegt hij, 'wat ik zou willen is dat er door ons toedoen een collectief gevoel van verontwaardiging ontstaat. Via deze werkgroep wil ik bijdragen aan een nieuwe beweging binnen de hogeschool met de overtuiging dat het anders kan en anders moet!' Deze krachtige omarming van het vraagstuk roept herkenning en instemming op. 'Ja,' reageert een ander, 'en ik weet zeker dat de opleidingen dit ook willen.' Plotseling is er een nieuwe energie in het gezelschap. Afspraken met deelnemende opleidingen worden ingepland. De eerste stap die de misnoedigheid kan laten kantelen in blijmoedig handelen is helder: bij geïnteresseerde opleidingen gaan we het gesprek aan om te peilen of zij bereid zijn om eerlijk in de spiegel te kijken met alle kwetsbare zaken die dan aan het licht kunnen komen... (De Ronde, e.a., 2016)

Situatiebeschrijving 2: raakbaar zijn in de eigen verontwaardiging

Abdul Maruan (2019) beschrijft dat hij, pijnlijk genoeg, uit eigen jeugdervaring weet wat het is om op te groeien in een situatie waar het niet

veilig is. Als hij binnen de Raad voor de Kinderbescherming de kans krijgt een actieonderzoek te doen naar manieren om de wachtlijsten te verminderen, is het zijn eerste waarneming dat er een collectief gevoel van machteloosheid rond dit vraagstuk hangt. Vanuit zijn eigen ervaring weet hij dat het antwoord niet kan en mag bestaan uit verlamming. Hij brengt professionals bij elkaar en laat hen zien hoe de neiging om analyserend en objectiverend over het vraagstuk te spreken de passiviteit in stand houdt en de eigen handelingsruimte buiten beeld houdt. Vanuit zijn diep gevoelde verontwaardiging dat het toch niet zo kan zijn dat kinderen in nood die afhankelijk zijn van een uitspraak van de raad meerdere maanden moeten wachten, gaat hij met verschillende groepen in verschillende geledingen actief op zoek wat zij kunnen doen in die grote 'machinerie' van gerechtelijke besluitvorming. Maruan bleek in staat te zijn de vonken van heilige woede op te vangen en aan te blazen, waardoor de onrechtvaardigheid van de bestaande situatie gevoeld werd en krachten gemobiliseerd werden om geëngageerd te onderzoeken welke antwoorden hierop te geven.

Sofia Krol (2018) werkt als senior beleidsadviseur bij een woningcorporatie. Uit haar eigen familiegeschiedenis kent ze de verhalen van uitsluiting en excommunicatie. Nu zij zelf de rol heeft om de bestuurders te adviseren, laat ze zich – en dat is een bewuste daad van ontvankelijkheid – persoonlijk raken door het feit dat er al meer dan 10 jaar (!) gepraat wordt binnen de (Friese) woningcorporaties over huisvesting aan 'lastige mensen' zonder dat al dit overleg noemenswaardig resultaat heeft opgeleverd. Zij weet dat achter de abstracte woorden en de geschreven documenten gezichten en concrete levens van mensen schuil gaan, zowel bij de burgers om wie het gaat, als bij de beslissers die het beleid maken. Haar eerste stoutmoedige stap is dan ook om de nood, de pijn en de boosheid toe te laten. Niet alleen bij haarzelf – daar begint het wel – maar volgens een methodologisch pad van de verontwaardiging, ook door concrete, schrijvende situaties op te zoeken en de verhalen te horen, om ze vervolgens in hun pijnlijke concreetheid op de bestuurstafel te brengen.

Situatiebeschrijving 3: toelaten van gevoelens van tekortschieten en melancholieke onderstromen

Voor de begeleidingskundig onderzoeker die zich oriënteert in een organisatie, is het toelaten en beluisteren van de eigen emoties voorwaarde voor het participatief ontwerpen van een werkwijze. Tegelijk is het een daad van moed. Elles Gnodde (2020, p.10) schrijft in haar onderzoeksrapport: 'Mijn eigen lichaamssignalen bij de start van het onderzoek bleken richtinggevend: ik voelde de neiging om mij mooier voor te doen, een masker op te zetten. Ik moest me bewijzen en (letterlijk) niet laten kennen.' Deze klopsignalen vertelden de onderzoeker dat de pool van vreugde, succes en werkgeluk eenzijdig de boventoon voerde in de organisatie. Zo ontstond er in het onderzoek het beeld van het masker, dat zij tot een veranderingsmetafoor uitspon: de participanten kregen oog voor wat er onderbelicht bleef door het succes van de bedrijfsformule van het IKC (Integraal Kind Centrum). Het eenzijdig gericht zijn op geluk, blijheid en succes was een masker geworden, een professionele verblindings. Vanuit die waarneming groeide er een besef van het belang schaduwkanten te includeren. Er ontstond bij de medewerkers ruimte voor het erkennen van falen, ongeluk en pijn. Een doorleefd inzicht dat er in het volle leven zowel levensgeluk als de schaduwkant van tragiek en lijden hoort vormen ingrediënten voor een methodologie van de melancholie. De medewerkers 'van de 0-4 opvang voelen zich onvoldoende gezien, beschermd en ingebed in het grote geheel van de instelling. Er zijn gevoelens van ongelijkwaardigheid ten opzichte van de collega's die onderwijs verzorgen' (Gnodde, 2020, p.18). Die doorvoelde andere werkelijkheid werkte door in meer betrokkenheid op elkaar tussen docententeam en opvangmedewerkers, tussen directie en professionele teams. Dit bracht een kanteling in het onderzoek op gang. De begeleidingskundige had de wijze moed zich in deze situatie, in het moeras onder te dompelen, en de dampen die (als klaagcultuur) verstikkend konden uitwerken, juist constructief te maken.

Situatiebeschrijving 4: het wekken van hoop door het erkennen van de vrees

In een sportopleiding, waarin het management koerste op resultaatverantwoordelijke teams deed Loes Fortunati begeleidingskundig onderzoek. Tijdens het verkennende slenteren bleek hoe de verschillende groepen tegenover elkaar bleven staan en zich ingroeven in hun eigen wereld: Managementteam (MT) versus docententeams; jonge innovatief ingestelde docenten versus een kritische oudere generatie docenten. Fortunati onderzocht de dynamiek van het zich opsluiten in de eigen werkelijkheidsdefinitie en koerste op het tot stand brengen van de onderlinge dialoog, zowel horizontaal (binnen de teams) als verticaal (met het MT). Het initiëren van die gelaagde beweging vergde bereidheid in te dalen in het moeras van emotionele verschansing. Daartoe moest de snelheid van verandering in de 'prestatiecultuur' van de sportopleiding getemperd worden door presentie: 'er als onderzoeker te zijn bij het koffiezet apparaat' en met vertragende vragen in te zoomen op de dynamiek van het zich verschansen in het eigen emotionele gelijk. Wat schuilt er achter het (aan)klagen en het pocket veto? Wankelmoed is er voor nodig stil te staan bij het gegeven dat er '....ergebnissen op verschillende lagen zichtbaar werden en men erachter kwam dat ze met elkaar in stand houden wat ze onprettig vinden.' (Fortunati, 2020, p.113-114). Deze handelingsonderzoeker had de moed om niet te snel mee te gaan in de wens tot actie en resultaat en zich onder te dompelen in het moeras en te ontdekken dat er voor de kluwen van angst en wantrouwen en klagen ook een 'rationale' bestaat in de geschiedenis van de opleiding. Dat structuren van overheersing vaak samengaan met de onderdrukking van 'negatieve' emoties: 'Het heeft te maken met bestraffingsmacht. Dit komt vanuit de geschiedenis van de medewerkers. Er is een periode geweest rond 2006 waar medewerkers ontslagen werden, als ze echt zeiden wat ze vonden' (Fortunati, 2020, p.113-114). Door de patstelling te erkennen en oprecht te luisteren naar verhalen wist Fortunati de angst van het passieve verzet en de actieve veroordeling wankelmoedig te keren in een 'methodologie van de hoop': haar aandacht voor de verhalen droeg bij aan oprechte aandacht voor elkaar. 'Er ontstaan nu initiatieven om bij elkaar te gaan

kijken in de lessen en één team spreekt wekelijks met elkaar over de eigen teamontwikkeling' (Fortunati, 2020, p.52).

Een methodologie met 'pathos' als aanjager

Michelle Fine (2018, p. 113) haalt in haar boek over participatief actieonderzoek een citaat aan van de filosoof Maxime Greene: 'Without the ability to think about yourself, to reflect on your life, there's really no awareness, no consciousness. Consciousness doesn't come automatically; it comes through being alive, awake, curious, and often furious.' De denk- en handelswijze van Fine sluit nauw aan bij datgene wat wij beogen met het stem geven aan 'pathos' en het onderzoeken van emoties als wegwijzer in handelingsonderzoek. Het werk van Michelle Fine (2018) – zij omschrijft haar methodologie als kritisch participatief actieonderzoek – is er nadrukkelijk op gericht om rond sociale vraagstukken (zoals die van armoede in de samenleving, problematisch onderwijs in sloppenwijken en de onmenselijke leefsituatie van gedetineerden) de niet gehoorde stem van direct betrokkenen tot spreken te laten komen. Het zijn hun zwakke signalen die, wanneer opgevangen, helpen om met nieuwe ogen te kijken en een nieuw perspectief op de zaak te ontwikkelen.

Rond sociale en relationele vraagstukken gaat het niet alleen om het juiste (analytische) zicht op de zaak, maar ook om het mobiliseren van de benodigde energie en moed om het probleem überhaupt onder ogen te durven zien en te agenderen, zowel bij de begeleidingskundig onderzoeker zelf als bij de betrokken mede-onderzoekers. De logos, als het conceptuele begrip, de ethos, als het inzicht in en de moed tot het juiste handelen, en ook de mythos, als de verbeelding van het vergezicht, komen in 'de waan van de dag' niet vanzelf aanwaaien. Zij vereisen een aanjager, een appellerende kracht, een kennisbron die dieper in het lichaam verankerd is. In het participatieve handelingsonderzoek waarin de onderzoeker samen met betrokken professionals taaie vraagstukken onder ogen ziet, zouden juist de emoties die mobiliserende kracht kunnen losmaken! Hoe zouden de angst, verontwaardiging en teleurstelling, en het verlangen en de hoop zodanig constructief kunnen worden gemaakt, dat zij

helpen het vraagstuk in de diepte te erkennen én ook om daarin nieuwe betekenissen te laten oplichten. Zou door te luisteren naar de emoties (bij zichzelf en bij betrokkenen) als een vorm van beweging en als een kracht tot beweging, er reeds een basis kunnen ontstaan voor een levende relatie met elkaar? En zou hetzelfde kunnen gelden voor een gezamenlijke en levende betrekking op een levend midden, zoals Buber in ons aanvangscitaat verwoordt?

De wijze waarop dat levende midden (in de vorm van een doorleefd collectief vraagstuk en in de vorm van een uitnodigend perspectief op handelen) woorden en betekenis kan krijgen, vraagt van begeleider en mede-onderzoekers een sensitiviteit voor zowel analyse als synthese. In de begeleiding volgens de onderzoeksmethodologie van de morele beweging is er plaats voor zowel 'logos' als het begrijpen van onderliggende factoren in hun onderlinge samenhang en dynamiek, alsook voor 'mythos' in de zin van het verbeelden van wenkende mogelijkheden en betekenisvolle vergezichten. Deze methodologie is zelf dynamisch van aard: het kennen en erkennen van de situatie zoals die is, krijgt een voortzetting in het doorzien en het voor ogen halen hoe het kán zijn en worden. Het onderzoekende proces van betekenis geven aan de emoties is tevens een proces van koersbepaling in de dynamiek tussen de verschillende grondstemmingen van de verontwaardiging, de vrees en hoop, de melancholie en de vreugde. In de laatste paragraaf is die samenhang in een methodologische figuur gevisualiseerd. Hoe de koers dialogisch te onderzoeken wordt hieronder uitgelegd als een vorm van narratief leren in een samenspel van pathos, mythos en logos, waarin uiteindelijk het vrijmoedig handelen (ethos) ruimte krijgt.

Pathos in samenspel met logos, ethos en mythos: onderzoeken als een vorm van narratief leren

Het luisteren naar klopsignalen vraagt om een vervolg in de vorm van het toelaten en zoekend onder woorden brengen van trage vragen en het erkennen en, eveneens zoekend, in beeld brengen van taaie patronen. Hoe kan pathos bijdragen aan logos; hoe kunnen de veront-

waardiging, de vermoeidheid en de argwaan, maar ook het enthousiasme en het verlangen voeding geven aan inzicht, begrip en perspectief? In de methodologie van de morele bewogenheid streven we naar een antwoord op deze vragen door pathos achtereenvolgens te onderzoeken in een samenspel met logos, ethos en mythos. Ten eerste staan we stil aan de hand van wetenschappelijk onderzoek bij het gegeven hoe emoties kunnen fungeren als bron van kennis. Ten tweede gaan we in op de vraag hoe deze inzichten werkbaar te maken door aansluiting te zoeken bij het idee dat je liefde kunt opvatten voor complexiteit. Ten derde verkennen wij hoe de verbeeldingskracht kan helpen de samenhang van verleden, heden en toekomst in het emotionele weten te verstaan.

Pathos en logos: emoties als bron van kennis

Hoe verhouden zich nu bewogenheid en actiekoers, moreel raakbaar zijn en inzicht, emotie en cognitie, pathos en logos? In een klassiek geworden artikel met de titel *Preferences need no inferences* toont Zajonc (1980) aan (overigens geheel volgens de standaarden van de empirisch-analytische benadering in de wetenschappelijke psychologie) dat menselijke voorkeuren en afkeuren, gevoelens van waardering en verontwaardiging, niet het resultaat zijn van een cognitieve redenering en een daaruit volgende conclusie (in de trant van deze persoon of deze situatie heeft die en die kenmerken en daarom ben ik van oordeel dat....), maar dat zij veeleer een vorm van direct en onberedeneerd weten vertegenwoordigen en het cognitieve denken voeden in plaats van volgen. *Preferences* zijn de uitdrukking van een vorm van weten op zichzelf!

Later, onder meer gevoed door het indrukwekkende werk van de neurowetenschapper Damasio (2003), is overtuigend bewijs aangeleverd dat de mens 'denkt met zijn lichaam', dat wil zeggen dat 'hogere' hersenfuncties gegrond zijn in lichaamsrepresentaties, motorische 'programma's' en bijbehorende gevoelsevaluaties. Het eerste grote werk van Damasio waarmee hij brede internationale bekendheid verwierf, gaf hij de titel mee *De vergissing van Descartes* (2005), vernoemd naar de filosoof die met zijn 'cogito erg sum', ik denk dus ik ben, de menselijke ratio in het centrum van kennisverwerving plaatste. Damasio laat zien hoe,

denkend vanuit de eenheid van lichaam en geest, volgens onder meer de filosofie van Spinoza, veeleer het voelen en evalueren (preferences) het denken draagt, en dat voelend evalueren is gebaseerd op 'kennis van het lichaam' of in het Engels: 'embodied knowledge'. Hoe dergelijke wetenschappelijke inzichten praktisch toe te passen in sociale contexten veronderstelt een scholing op het gebied van de psyche en een adequate taal hoe die wijsheid van het lijf aan te boren (Wijkstra, 2020).

De emotie die we kennen als boosheid, agressie, woede is wat dit betreft zeer interessant. Reeds in de dierenwereld is het zichtbaar hoe boosheid, letterlijk je tanden laten zien, beschermt wat van waarde is: het dier verdedigt zijn leefgebied met kracht, handhaaft en bevestigt de verworven plaats in de sociale orde en de moeder beveiligd haar eigen jongen met grote felheid. Deze agressie vertegenwoordigt een diep lichamelijk verankerd weten aangaande wat er werkelijk toe doet, in de dierenwereld en zo ook in de mensenwereld (Lorenz, 1953; De Waal, 2019). Van alle woorden die wij tot onze beschikking hebben om de schakeringen in boosheid binnen het menselijke spectrum van emoties te vertolken, is het begrip verontwaardiging veelzeggend. Mensen reageren boos wanneer een belangrijke waarde van hen niet geëerbiedigd wordt. Ook hier geldt dat 'preferences need no inferences': de boosheid is er vaak al eerder dan het bewuste besef welke waarde in het geding is. Dat betekent echter in het geheel niet dat logos er niet toe doet. Vanuit de praktijk van fenomenologisch onderzoeken weten we dat het soms intensief en subtiel luisteren naar de ervaring van boosheid en verontwaardiging vereist, om te ontdekken welke waarde nu eigenlijk geraakt werd. Blijkbaar weet ons organisme op zo'n moment al meer dan dat we met onze 'cognitie' kunnen verwoorden.

De kennis die verborgen ligt in onze emotionele reactiewijze vraagt – onderzoeksmatig bezien – om een fenomenologisch-hermeneutisch verstaan van onszelf en onze eigen manier van reageren. Het is in dit licht niet raar om aan jezelf de vraag te stellen: 'Waarom was ik daar nu zo boos (over)?' Serieus auto-etnografisch onder-

zoek naar aanleiding van een dergelijke vraag levert vrijwel altijd nieuw inzicht op in eigen waardenkaders waarmee we gebeurtenissen en handelwijzen van anderen (en onszelf) evalueren en die in de betreffende situatie op de één of andere manier in het gedrang zijn gekomen.

Pathos en ethos: omarmen van de complexiteit

In de methodologie van de morele bewogenheid gaat het ons naast verklarende theorieën van wetenschappers om nog een andere notie, namelijk om de vraag hoe we de te onderzoeken situatie en het netwerk van betrokkenen daarin zo veel mogelijk *recht kunnen doen*. Dat is een waarde-geladen, en dus morele vraag. Wie de vraag zo stelt, beziet trage vragen en taaie patronen niet alleen als logisch ingewikkelde vraagstukken, maar als problemen die gekenmerkt worden door een morele complexiteit, waarin de dingen nooit eenduidig goed of verkeerd zijn.

Het lijkt ons juist in verband met morele vraagstukken relevant dat Harry Kunneman (2017) een pleidooi voert voor het liefhebben van deze complexiteit, '*amor complexitatis*'. Het onderzoekend omgaan met trage vragen en leren hanteren van taaie patronen (en het begeleiden van dat onderzoekend omgaan met en hanteren van) vereist een morele gezindheid, namelijk die van de liefde, dat is: de bereidheid om de complexiteit, de verwikkeling, de innerlijke tegenstrijdigheden en logische onmogelijkheden toe te laten, ja die met liefde te omarmen. Deze *amor complexitatis* is wellicht de belangrijkste voorwaarde om als onderzoeker met de methodologie van de morele bewogenheid te werken: zij impliceert een aanvaarding van en misschien kunnen we zelfs zeggen, een eerbied voor de onbestemdheid van het vraagstuk; zij is bereid om het te benaderen vanuit een liefdevol openstaan voor wat zich aandient, vanuit een niet-weten, dat wil zeggen een aanvoelen zonder de fenomenen in te lijven in vooropgezette kennisconstructen.

Dit belangrijke aspect van handelingsonderzoek is terug te vinden in Hans Vermaaks (2009) studie over het omgaan met 'wicked problems'. Niet voor niets kreeg deze de titel

mee '*Plezier beleven aan taaie vragen*'. De kunst als handelingsonderzoeker met de betrokkenen onderzoek te doen naar de taaigheid van vraagstukken waar we mee te maken hebben, vraagt van hen vreugde te scheppen in het besef dat die complexiteit er is, met haar schoonheid en grilligheid, en met haar ondoorzichtigheid, veelvormigheid en onvoorspelbaarheid. Willen onderzoekers het vraagstuk beter leren kennen, dan moeten zij ervan gaan houden, zo zouden we kunnen zeggen. *Amor complexitatis* bevat een ethos van het onderzoeken zelf! Willen we de taaigheid hanteerbaar maken, dan moeten we plezier gaan beleven aan die taaigheid zelf, die niet verwensen en vervloeken, niet willen opheffen of, zoals wel gezegd wordt 'temmen' door complexiteitsreductie, niet willen oplossen derhalve, maar ervan genieten als een mooie en interessante verschijningsvorm van de menselijke interactie. De paradox die zich hierbij aandient luidt: door de doelgerichtheid van het willen veranderen los te laten, ontstaat er ruimte voor onverwachte beweging. Het gaat ook hier, in termen van Buber, om een levende relatie.

Derhalve luidt de kernvraag van de methodologie van de morele bewogenheid: kan je houden van de complexiteit, kan je vreugde beleven aan de onderzoeksvraag? Deze gezindheid vraagt een complexe (innerlijke) beweging: het toelaten van de morele emoties van verontwaardiging, vrees, teleurstelling, hoop en verlangen in een onderling meerstemmig, dat is polyfonisch, verband. De liefde voor de complexiteit betreft derhalve niet alleen het externe vraagstuk, maar omvat onze volledige relationele betrokkenheid op het vraagstuk en op allen die daarmee verbonden zijn. *Amor complexitatis* includeert het relationele web als geheel, tot en met de begeleidingskundig onderzoeker die zichzelf met al zijn betrokkenheid op het spel zet in het aangaan van de gezamenlijke zoektocht. Enigszins verheven gezegd: de pathos van grondstemmingen (vreugde, verdriet, woede, angst) bevat impliciet een ethos, die de mens afstemt op de de levensstroom: op de ander ('Mitsein'), op zichzelf ('Dasein') en op 'het zijn zelf' (Heidegger, 1984). Het Griekse woord *methodos* betekent zoveel als 'de weg'. Spreken over een methodologie van morele bewogenheid betekent

daarmee zoveel als het gaan van de weg met zijn altijd weer verrassende dynamiek van hoop en vrees, verlangen en verontwaardiging, enthousiasme en teleurstelling. Als we deze woorden vertalen in een wetenschappelijk iets meer acceptabele terminologie kunnen we zeggen dat deze methodologie gekenmerkt wordt door het onderling verkennen van de meerstemmige betekenisgeving en door uitproberend handelen, zonder de zekerheid te hebben of en hoe het ons verder brengt.

Pathos en mythos: werken met verbeeldingskracht

In de methodologie van morele bewogenheid worden emoties opgevat als klopsignalen, als betekenisvolle stemmen die, indien met ontvankelijkheid beluisterd, veel te zeggen hebben met betrekking tot wat er speelt. In de levensstroom, het immer verglijdende 'heden', grijpt de mens vooruit op de toekomst, die beter kan zijn en voedt zich daarbij met herinneringen. Zo laat pathos ons meestromen op de tijd en maakt zich in een golfslag van emoties kenbaar. Zo zijn er afwisselende golven van een vreugdevol herinneren en melancholiek mijmeren om een ingrijpend gemis. Deze wisselende emoties kunnen ook een voedingsbron zijn van de hoop. De hoop wankelt en deinst soms terug door vrees, maar wordt weer krachtiger als zij gevoed wordt door de verontwaardiging, de energie-gevende opstandigheid dat het zo niet langer kan! De hoop laadt ons met kracht, de vrees ontnemt ons juist de energie. Bij het wankelen volgt de angst ons als een schaduw op de voet; soms besluipt ze ons als het onbestemde niets, waarin heden, verleden en toekomst plots verdwijnen als in een zwart gat.

Wankelmoed kent de hoop evengoed als haar evenknie, de vrees. Waar het gevoel van hoop een op de toekomst gerichte beweging in zich bergt, daar baseert het gevoel van vrees zich op het verleden. De hoop wil ergens naar toe en de vrees wil ergens vandaan. De existentiële filosofen Kierkegaard, Heidegger en Sartre benoemen als kenmerkend verschil met de vrees dat de angst geen specifiek object heeft (zoals wel bijvoorbeeld bij smetvrees of pleinvrees) en daarom 'existentieel' van aard is, in het 'nu', knagend aan de wortel van het (eigen) bestaan. In het dagelijkse leven maakt de angst zich

kenbaar in haar schijngestalten van hoop en vrees; en lijkt daarin een poortwachter voor de vrijheid (Fromm, 2015), voor het openen van een ruimte van verbeelding waarin we ons een (betere) toekomst voorstellen. Teneinde in die wankeling tussen hoop en vrees koers te vinden, zal de onderzoeker met de mede-onderzoekers toekomstbeelden verkennen: wat is het aanlokkelijke vergezicht, wat is het huiveringwekkende schrikbeeld? Hoe moet te verzamelen en zich door de energiegevendende vreugdevolle stapjes in de richting van de hoop te laten drijven (Hermsen, 2014), ondanks de aanwezige vrees en het verdriet van pijnlijke situaties in het verleden?

Hoe kan nu in de methodologie van de morele bewogenheid de veelheid van emoties en stemmen worden tot een betekenisvol geheel? Hoe kan het vraagstuk zodanig verstaan worden en hoe kunnen de patronen zodanig geduid worden dat de betrokkenen zich gekend voelen, zowel in hoe het is als hoe het kan worden? Deze hermeneutische opgave vereist verbeeldingskracht: het vermogen om in de veelheid ergens toch een samenhangende eenheid te zien, met erkenning van de complexiteit. Harry Kunneman pleit in zijn verkenning van het omgaan met trage vragen voor narratieve leerprocessen die gevoed worden vanuit dat wat de (inter-)culturele humuslaag te bieden heeft.

In dit verband biedt de roman *Max Havelaar* van Multatuli een voorbeeld op wereldschaal hoe de zwakke stem van de Javaan (pars pro toto) tot spreken komt in een vlammend betoog. Multatuli stelt misstanden aan de kaak, misstanden die wij met de wijsheid van nu beamen, met schaamte vanwege ons, dat wil zeggen Nederlands, koloniale verleden. De pathos van Multatuli vormde de aanzet tot een grote, wereldomvattende beweging van eerlijke handel – koffie, bananen, kleding, om maar enkele producten te noemen – gevoerd onder het keurmerk van 'fair trade'. Het boek van Multatuli is gelezen en het heeft zijn mobiliserende werking waarlijk gehad.

Werken met de mythos in de methodologie van morele bewogenheid betekent zoveel als het vertellen van verhalen en het vinden van mu-

zische vormen die de kern raken en die in beweging zetten. Ook daarin gaat Multatuli ons voor met het vertellen van het verhaal van Saidaj en Adinda. Wat ‘verdichting is in het bijzonder, is waarheid in het algemeen,’ zo houdt hij ons voor. Het gaat bij dit werken met verhalen en metaforen om het toelaten van een betekenis-gevend perspectief waarop de betrokkenen resoneren, waardoor ze geraakt, misschien zelfs getroffen worden, en waarin ze zich herkennen. Dat kan in het klein en in het groot. Een vijfde situatiebeschrijving kan dit illustreren.

Situatiebeschrijving 5: Klein, klein kleutertje

Een begeleidingskundige (Dekker, 2020) start een handelingsonderzoek met een team van hbo-docenten rond de vraag hoe de nieuwe onderwijsvisie (gericht op zelfsturing in het probleemoplossend handelen) te implementeren in de dagelijkse praktijk van het lesgeven. Als in de eerste fase van dat traject pijnpunten uit het verleden bovenkomen en de onderzoeker dat meeneemt in de rapportage aan de leidinggevende, wordt haar verboden om dieper op het verleden in te gaan. ‘Het gaat in dit project om de toekomst, niet om de geschiedenis,’ zo wordt haar te verstaan gegeven. De onderzoeker schrikt hiervan en trekt zich aanvankelijk terug in haar schulp. Hoe nu verder te gaan? In haar persoonlijke notitieboekje maakt ze aantekeningen en schrijft op een gegeven moment het volgende kinderliedje neer:

Klein klein kleutertje
wat doe je in mijn hof?
Je plukt er alle bloempjes af
en maakt het veel te grof!
O, lieve mamaatje,
zeg het niet tegen papaatje.
Ik zal zoet naar school toe gaan
en de bloempjes laten staan.

Het versje fungeert voor haar als een spiegel, zowel van de situatie als van haar omgaan daarmee. Het is voor haar de prikkel om contact op te nemen met de leidinggevende als opdrachtgever en haar te vertellen dat ze heel goed de doelstelling van het project beseft en voor ogen heeft, maar dat die juist vraagt om ook aandacht te hebben voor oud zeer. Ook

licht ze haar eigen rol toe: ‘Je hebt weinig aan mij als ik alleen uitvoerder ben van jouw opdrachten. De kans dat patronen zich dan blijven herhalen is groot. Van mij, in mijn rol wordt juist ook gevraagd om een kritisch tegenover te kunnen zijn.’ Dan vertelt ze hoe dit inzicht door middel van het rijmpje zo helder is geworden voor haar. ‘De beoogde zelfsturing zal er zeker niet komen als ik mij in dit onderzoek al in de positie van gehoorzaam volgen laat plaatsen!’ Vervolgens verklaart ze zich nogmaals loyaal aan de doelstelling en vraagt toestemming om ook de rol van kritisch tegenover te mogen blijven spelen. Dit moment werd een kantelpunt in het gehele project. De durf tot zelfstandigheid bij de onderzoeker, bleek een aanjager voor het nemen van eigenaarschap bij het hele team van mede-onderzoekers, waardoor ook de verhoudingen met het management meer gelijkwaardig (en dus minder klagend) werden.

Phronèsis: Aanboren van de wijsheid van de *communitas*

De methodologie van de morele bewogenheid die gevolgd wordt in het handelingsonderzoek, laat zich aanjagen door pathos en kijkt vervolgens in de spiegel van mythos. Het onderkennen van taaie patronen, en daarmee de deconstructie van het dominante discours die dat vraagt, vereist het mobiliseren van een kracht die sterker is dan de logica van de rangschikking van feiten alleen. Het vraagt, zoals Max Havelaar laat zien, om de logica van het verhaal van de verontwaardiging met haar kracht van de heilige woede, van vreugde en verdriet en de inspirerende kracht van hoop en verlangen teneinde tot (nieuw) handelen te komen. Het is een kunst en een opgave om door middel van handelingsonderzoek in professionele contexten de grondstemmingen van vreugde, verdriet, vrees en verontwaardiging zodanig te beluisteren, dat zij kunnen helpen nieuwe betekenissen te laten oplichten, zodat zij krachten van morele bewogenheid kunnen vrijmaken (zowel bij de onderzoeker als de betrokken mede-onderzoekers). Want, zo zegt Fine (2018, p. 116) ‘we must build knowledge, community and public science with others, never in a comfortable, homogeneous gated community of self-appointed ‘experts’.

De opvatting dat handelingsonderzoek kan bijdragen aan het aanboren van de wijsheid van een gemeenschap staat in een lange sociale en antropologische traditie. Reeds Aristoteles besprak hoe 'phronèsis' als collectieve wijsheid van 'het goede leven' niet alleen een intellectueel aspect heeft maar ook emotioneel van aard is, een belichaamd weten. Bij Aristoteles is het goede leven een samenhang van lichamelijk welbehagen (genot versus pijn), voldoening gevende activiteit rond het nuttige en het moreel goede, en het zich wijden aan filosofische beschouwing en de vreugde en vrede van verkregen inzichten: '...hoe meer men het vermogen van filosofische beschouwing bezit, des te gelukkiger is men, en wel niet bijkomstig, maar juist omdat men filosofische beschouwing in de praktijk brengt. Zij is immers op zichzelf waardevol.' (Aristoteles, 2008, p.293).

Het is precies deze samenhang van fysieke, psychische en mentale aspecten die ook van belang is voor het onderzoekend hanteren van pathos: door het juiste (analytische) zicht op de zaak te verbinden met het verzamelen van moed om het probleem samen met betrokkenen onder ogen te durven zien en te agenderen, wordt de methodologie van morele beweging 'rond' gemaakt. In de besproken casuïstiek zijn er vormen van narratief leren, als een onderzoekend samenspel van pathos, mythos, logos en ethos, ontstaan. Deze lijken ertoe te hebben bijgedragen dat er wijsheid als een gemeenschap kan groeien: een 'community', gevoed door gedeelde symboliek, verhalen en rituelen (Gadamer, 2010; Fry, 2018; Müller, 2020). Dit vraagt van begeleidingskundig onderzoekers hun inzichten in passende narratieve vormen te verzamelen en werkbaar te maken in de betreffende context. Hoe een dergelijke, emotionele wijsheid via velerlei kunstzinnige vormen, zoals 'politiek theater' (Muijen, Brohm & Lomans, 2019) aangeboord kan worden ten behoeve van ontwikkelingsprocessen en heling van wonden in een gemeenschap, vatten we ten slotte samen als 'methodos'.

Methodos – een methodologie van morele beweging, gevoed en gericht vanuit de grondstemmingen van vreugde, verdriet, vrees en verontwaardiging

De openingswoorden van Buber roepen ons op om in een wereld van versnelling, objectivering en instrumentalisering telkens weer op zoek te gaan naar de levende relatie met elkaar en naar een levende betrekking op een gezamenlijk midden. In de methodologie van morele beweging willen we deze oproep tot ons laten komen en ook serieus nemen voor de dynamische wereld van professionele beroepen waarin telkens waarde-geladen beslissingen genomen moeten worden, individueel en in het onderlinge samenspel. En waar ook telkens weer (en in toenemende mate) van professionals gevraagd wordt om mee te denken met de organisatorische vormgeving van het werk.

Methodologie is het begrip dat we in het Nederlands zouden kunnen vertalen als 'de leer van de weg'. Deze weg ontstaat door het hanteren van de dynamiek van pathos, door via het moeras van emoties, als plek der moeite, de verhalen met elkaar te delen en daarin een plek der vreugde te vinden. De emoties zijn er evenwel niet eenduidig, zoals onderstaand schema zou kunnen suggereren. Het vergt van de onderzoeker de moed het moeras samen met de betrokkenen in te trekken en daar de meerstemmigheid te verstaan en te duiden in het licht van de context en wat daarin op het spel staat.

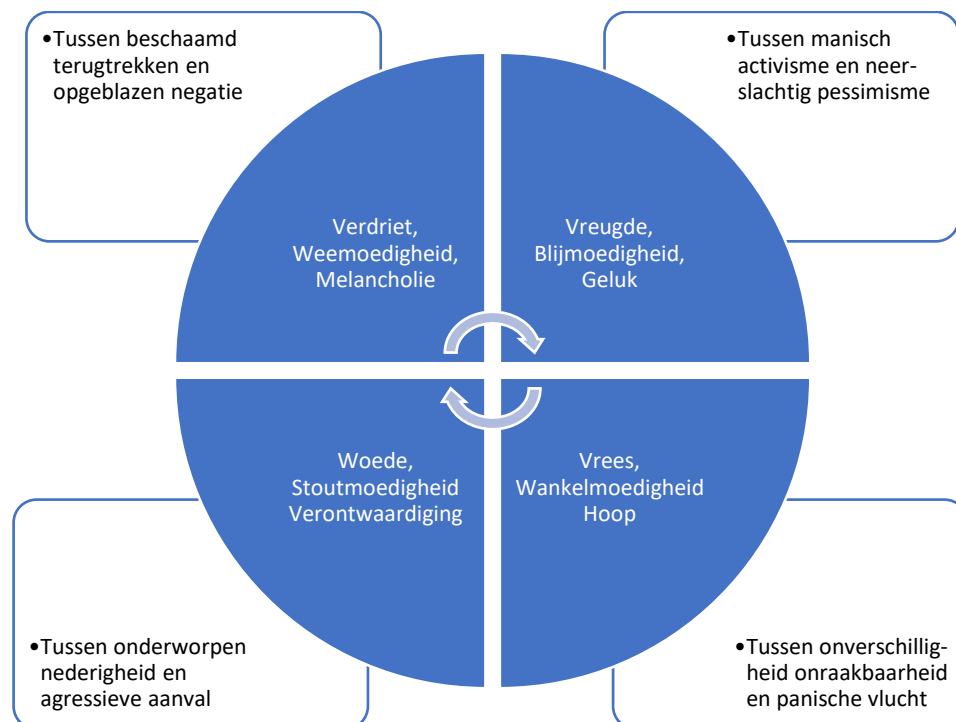
In deze bijdrage beschreven wij een 'methodos' van het zich open stellen voor klopsignalen in het gemoed (1) en het dialogisch luisteren daarnaar als de uitnodiging om te komen tot vernieuwende verhalen (2), die een ethos tot nieuw handelen in professionele praktijken herbergen, teneinde (3) de weg daadwerkelijk te gaan door vrijmoedig te spreken en te handelen. Deze derde fase vraagt en schept de ruimte voor experimenterend en uitproberend ontdekken van wat het goede is in een situatie.

Moed en gemoed

Het herzien van routines en vertrouwde oordelen, het afwijken van bestaande patronen in het professionele werk en de onderlinge samenwerking vraagt van professionals de emoties die zich aandienen in het gemoed als betekenisvol te omarmen, alsook om samen moed te ontwikkelen, de moed tot handelen. De geschetste casuïstiek toonde een interne samenhang tussen de vier grondstemmingen (vreugde, vrees, verontwaardiging en verdriet) en vier verschijningsvormen van moedigheid, die aanzetten tot handelen teneinde de situatie te veranderen en bij te dragen aan 'het goede leven'. Het proces van betekenisgeving aan de emotionele klopsignalen vormt de basis voor een methodologie van de morele bewogenheid. Uiteindelijk zal de vreugde, de melancholie, de verontwaardiging en de met vrees gevulde hoop aanleiding zijn om te handelen. Dat geldt op het individuele niveau van de onderzoeker zelf, maar ook voor het collectieve niveau van de onderzoeker en samen met de groep van

mede-onderzoekers. Onze vijfde situatiebeschrijving gaf daar een voorbeeld van.

In onderstaande figuur is zichtbaar gemaakt hoe blijmoedig, wankelmoedig, stoutmoedig en weemoedig handelen gegrond is in de grondstemmingen van vreugde, angst (hoop en vrees), woede en verdriet. Vanuit betrokkenheid op de spanningsvelden in het bestaan (zoals levensgeluk en tragiek) staan de grondstemmingen ook in verbinding tot elkaar en kunnen ze dialectisch in elkaar omslaan. In de witte kaders buiten de blauwe cirkel staan de van deze dynamiek enigszins 'losgeraakte' gevoelens en levensinstellingen. De methodologie van morele bewogenheid is ook in staat om 'losgeraakte' antwoorden en patronen te signaleren. In de witte kaders buiten de blauwe cirkel worden reactiewijzen op ingewikkelde kwesties benoemd die gekenmerkt worden door een te veel of een te weinig van de gevraagde moed: een tot een levensinstelling bevroren 'extreme' strategie die is losgezongen van de deugd van het midden.

De wijsheid van emoties: het stemmen van het innerlijk kompas

De dagboeknotities die de Romeinse keizer Aurelius optekende, vestigen de aandacht op de betekenis van vreugde als grondstemming en als stemvork voor het innerlijk kompas. Hij schrijft: 'Elk mens is blij met iets anders. Ik ben gelukkig als mijn innerlijk kompas goed functioneert en zich niet afwendt van de mensen en hun lotgevallen, maar alles welwillend bekijkt en elk ding aanvaardt en gebruikt zoals het verdient.' (geciteerd in: Dohmen, 2008, p.94). De filosofische levenskunst van Aurelius leert dat de blijmoedigheid veeleer de vrucht is van een innerlijke gerichtheid op het goede (zoals de metafoor van het innerlijk kompas aanduidt) dan dat het resultaat is van het gericht nastreven van genot en geluk zelf.

Paradoxaal genoeg blijken de vreugde en het geluk zich aan te dienen als we er niet (meer) op uit zijn. Ze zijn als het ware de bijvangst van een innerlijke betrokkenheid op het goede leven. De bereidheid om een taai probleem onder ogen te zien, en ook het eigen aandeel daarin serieus te nemen, ja de bereidheid om de schaduwkanten van zichzelf te erkennen als factor die bijdraagt aan het in stand houden van het taaie patroon, blijkt de mest te zijn voor een vruchtbare bodem van vertrouwen en melancholieke vreugde voor het moedig aangaan van een gezamenlijke weg (Schmid, 2008).

De filosofische levenskunst leert de handelingsonderzoeker de gelaagdheid en dynamiek tussen grondstemmingen onder ogen te zien, en te vertrouwen op 'de wijsheid van pathos' als innerlijke maatstaf rond de vraag of we op het goede spoor zitten. Het is de durf (weemoedig, stoutmoedig, blijmoedig of wankelmoedig)

(met elkaar) op weg te gaan zonder precies te weten waar het antwoord te vinden is. Wij hopen hiermee werkzame ingrediënten te hebben verzameld voor de kunst de grondstemmingen zelf als een betrouwbaar kompas te hanteren. Door de angst, woede, verdriet en vreugde als 'tekens' onderzoekend te betekenen en als 'symbolische' wegwijzers (Langer, 1957) te gebruiken voor het bepalen van de koers en het geven van een menselijke respons op waarden-geladen situaties.

Juist het be-tekenen van de meerstemmige pathos van participanten schept ruimte de afgestemdheid op 'het zijn' te ervaren, als een proces van het zich afstemmen op anderen, op de context en zichzelf, en zo ook op wat komen gaat en komen kan. In onderlinge afstemming kan zo kleur en richting aan de toekomst worden gegeven, als een werkelijk levende betrekking op een gezamenlijk perspectief, een gemeenschappelijke focus. Door met elkaar te spreken en samen te onderzoeken, creëren we een symbolische ordening in ontmoetingen en geven we interpuncties aan de ketens van actie en reactie. Zodoende zoeken we naar een verstaan van elkaars begrip. Door het 'reactieve' te temperen en daarin een reflectieve (tussen)ruimte te verkennen, ontstaat er ruimte voor narratieve vormen van leren, waarin verhalen, symbolen en rituelen mee kunnen doen om te verstaan wat ons op een dieper niveau beweegt. Zo maken we de 'gestolde werkelijkheid' weer vloeibaar en 'een hoopvolle toekomst' mogelijk. Zo 'humaniseren' we het georganiseerde leven, door steeds weer ruimte te geven aan een ethos van blijmoedig, weemoedig, stoutmoedig en wan-kelmoedig handelen.

Literatuur

- Aristoteles (2008). *Ethica Nicomachea*. (Vertaald en toegelicht door Charles Hupperts en Bartel Poortman). Budel: Damon.
- Buber, M. (2003). *Ik en Jij*. (vertaling Marianne Storm). Utrecht: Uitgeverij Bijleveld.
- Damasio, A. (2003). *Looking for Spinoza: Joy, Sorrow, and the Feeling Brain*. San Diego: Harcourt.
- Damasio, A. (2005/1994). *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. London: revised Penguin edition.
- Dekker, I. (2020). Het ontwijken ontweken. Afstudeerthesis. Rotterdam: Master Begeleidingskunde.

- De Ronde, M.A. (2016). *Creatieve ruimte: Begeleidingskundige kwaliteit gevraagd voor gezamenlijk leren en ontwikkelen in organisaties*. [openbare les]. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam.
- De Ronde, M.A. e.a. (2016). *De kracht van docententeams*. Rotterdam: Interne uitgave Hogeschool Rotterdam.
- De Waal, F. (2019). *Mama's laatste omhelzing: over emoties bij dieren en wat ze ons zeggen over onszelf*. [vertaald door Albert Witteveen]. Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact.
- Dohmen, J. (2008). (red). *Levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*. Amsterdam: Ambo.
- Fine, M. (2018). *Just Research in Contentious Times: Widening the Methodological Imagination*. New York: Teachers College Press.
- Fortunati, L. (2020). *Op zoek naar de waarheid. Een begeleidingskundig onderzoek naar de menselijkheid binnen het systeem*. Afstudeerthesis MBK. Rotterdam: Masteropleiding Begeleidingskunde.
- Fromm, E. (2015). *Die Furcht vor der Freiheit*. München: Dtv Verlagsgesellschaft.
- Fry, S. (2018). *Mythos*. Amsterdam: Uitgeverij Rap.
- Frijda, N.H. (1988). *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Gadamer, H-G. (2010). *De actualiteit van het schone — Kunst als spel, symbool en feest*. Amsterdam: Boom Kleine Klassieken.
- Gaillard, A. (2003). *Stress, productiviteit en gezondheid*. Amsterdam: Nieuwezijds.
- Gnodde, E. (2020). *Spelen met maskers*. Afstudeerthesis MBK. Rotterdam: Masteropleiding Begeleidingskunde.
- Heidegger, M. (1984/ 1927). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Hermesen J.J. (2014). *Kairos. Een nieuwe bevlogenheid*. Utrecht/ Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Krol, S. (2018). *Gewoon ongewoon. Hoe regelen we huisvesting voor 'Paradijsvogels'?* Afstudeerthesis MBK. Rotterdam: Masteropleiding Begeleidingskunde.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch-humanisme*. Amsterdam: SWP.
- Kunneman, H. (2017). *Amor complexitas. Bouwstenen voor een kritisch humanisme II*. Amsterdam: SWP.
- Langer, S. (1957). *Philosophy in a New Key. A study in the Symbolism of Reason, Rite and Art*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Lorenz, K. (1952). *King Solomon's Ring: New Light on Animals Ways*. (transl. Marjorie Kerr Wilson). New York: Thomas Y. Crowell.
- Maruan, A. (2019). *Hart voor de zaak. Organisatieontwikkeling en de wachtlijsten bij de Raad voor de Kinderbescherming*. Afstudeerthesis MBK. Rotterdam: Masteropleiding Begeleidingskunde.
- Muijen, H. S. C. A. & Brohm, R. (2017). Art dialogue methods: phronesis and its potential for restoring an embodied moral authority in local communities. *British Journal of Guidance & Counselling*. DOI: 10.1080/03069885.2017.1413170
- Muijen, H. & Brohm, R. (2018). Art Dialogue Methods: De kracht van kunst en dialoog voor het ontwikkelen van morele werkgemeenschappen. *Waardenwerk*. (73), 33-42.
- Muijen, H.S.C.A., Brohm, R., Lomans, S. (2019). Art Dialogues for Professional Communities: Theater and Play for Imagining and Developing the Good Life within Organizations. In
- Maree, J.G. (Ed.), *Handbook of Innovative Career Counselling* (pp.). New York, N.Y.: Springer.
- Müller, L.F. (2020). 'Human wellbeing in intercultural philosophical perspective: a focus on the Akan philosophy of Wiredu, Gyekye, and Appiah. In: Bateye, B., Masaali, M, Müller, L.F., Roothaan, A., (2020). *Wellbeing in African Philosophy, Insights for a Global Ethics of Development*. Rowman and Littlefield, Maryland, USA.

- MULTATULI, *Max Havelaar, of de Koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*, p. 288-289. Eerste uitgave 1860, opnieuw verzorgd in de reeks Bibliotheek der Nederlandse Letteren, 1979. Elsevier: Amsterdam
- Schmid, W. (2008). *Geluk. En waarom het niet het belangrijkste in het leven is*. Amsterdam: Ambo.
- Vermaak, H. (2009). *Plezier beleven aan taaie vraagstukken. Werkingsmechanismen van vernieuwing en weerbaarheid*. Deventer: Kluwer.
- Wijkstra, J. (2020). *Niet alleen ons brein. Een pleidooi voor psychoalfabetisering*. Antwerpen: Gompel&Svacina bv.
- Zajonc, R. B. (1980). Feeling and thinking: Preferences need no inferences. *American Psychologist*, 35(2), 151-175.